Розділ І. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

DOI:10.33766/2524-0323.94.13-28
УДК: 342.95

Берназюк Я. О., *доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного та міжнародного права Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)*
e-mail: bern1979@ukr.net
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-2353-4836

ЛЕГІТИМНІ ОЧІКУВАННЯ (REASONABLE EXPECTATIONS) ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Статтю присвячено визначенню легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності у вітчизняній та європейській судовій практиці. Проведено аналіз рішень Європейського Суду з прав людини, у яких Суд звертається до захисту легітимних очікувань; на підставі цього аналізу визначено зміст останнього. Обґрунтовано, що, відповідно до сталої практики Європейського Суду з прав людини, легітимні очікування є предметом захисту в аспекті статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Автором з'ясовано різні аспекти здійснення захисту легітимних очікувань у рішеннях Європейського Суду з прав людини.

Охарактеризовано національну судову практику та з'ясовано підхід національних судів до захисту легітимних очікувань в аспекті статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод під час вирішення деяких видів адміністративних спорів.

Ключові слова: легітимні очікування, адміністративні спори, судова практика, Європейський Суд з прав людини, Верховний Суд.

Постановка проблеми. Похідним від принципу юридичної визначеності та одночасно його складовим елементом є легітимні очікування, які, відповідно до сталої практики Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), за визначених умов, є предметом захисту в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Перший протокол до Конвенції; Конвенція). Зокрема, відповідно до цієї статті, кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте, попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [1; 2].

© Берназюк Я. О., 2021

Незважаючи на те, що зміст поняття «легітимні очікування», яке сформульоване в рішеннях ЄСПЛ та активно застосовуване в національній судовій практиці, є досить широким, існують деякі конкретні умови (критерії), лише за наявності яких певне сподівання особи може набувати значення легітимних очікувань та підлягати захисту в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. З огляду на це, необхідно окреслити такі умови та визначити чіткі межі поняття «легітимні очікування», відповідно до практики його захисту в рішеннях ЄСПЛ та Верховного Суду (далі – ВС).

Формулювання цілей. *Метою* статті є визначення поняття легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності, відповідно до практики його застосування в рішеннях ЄСПЛ та ВС. Для реалізації постановленої мети виконано такі завдання: 1) проведено аналіз рішень ЄСПЛ, у яких здійснено захист легітимних очікувань та визначено основні аспекти принципу легітимних очікувань; 2) охарактеризовано національну судову практику та з'ясовано підхід судів до захисту легітимних очікувань в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції; 3) розроблено пропозиції щодо внесення доповнень до ч.2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України (далі - КАС України) для гарантування дотримання в Україні принципу легітимних очікувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності знайшло своє відображення у наукових працях М. Козюбри, А. Колодія, Ю. Матвєєвої, В. Нестеровича, О. Петришина, В. Федоренка, С. Шевчука, Т. Фулей та інших вітчизняних учених. Водночас дослідження питання легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності у вітчизняній та європейській судовій практиці є недостатнім, що й актуалізує проведення наукових розвідок з цього питання.

Виклад основного матеріалу. За наявності належного правового підґрунтя в особи виникає легітимне очікування, захист якого в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції потребує від держави вжиття певних заходів. Зокрема, вимагається, щоб правові норми, що приймаються в державі, відповідали ознакам чіткості, зрозумілості, стабільності, передбачуваності та ін. [3], що включає також дотримання цих вимог під час внесення змін до законодавства, яке є правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимного очікування.

У Рішенні Конституційного Суду України від 5 червня 2019 року № 3-р(I)/2019 з цього приводу зазначається, що неодмінним елементом принципу верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільного правового становища людини. Юридичною визначеністю обумовлюється втілення легітимних очікувань, тобто досягнення бажаного результату шляхом вчинення правомірних дій з огляду на заздалегідь передбачені ймовірні наслідки. Втілення легітимних очікувань унеможливлюється, зокрема, у випадку, коли особа не може досягнути

прогнозованого результату внаслідок зміни юридичного регулювання у такі строки, що не є розумними та обґрунтованими [4].

Крім того, у Рішенні Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 вказано, що юридичну визначеність слід розуміти через такі її складові елементи: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування) [5].

Водночас слід наголосити, що вимога про сталість та передбачуваність правових норм, недотримання якої у сталій практиці ЄСПЛ свідчить про втручання в мирне володіння майном, яким із певних обставин є легітимні очікування, не означає, що держава не може змінювати власні правила та вносити відповідні зміни до законодавства.

Венеційською Комісією Ради Європи в коментарях «Мірило правовладдя» (2017 року), які ухвалено Венеційською комісією на 106 пленарному засіданні (Венеція, 11-12 березня 2016 року), з цього приводу зазначено, що недостатність сталості й послідовності законодавства або дій влади може вплинути на спроможність особи планувати свої дії. Проте сталість не є самоціллю: приписам права має бути властивою спроможність пристосовуватись до умов, що змінюються. Приписи права можна змінювати, утім, за умов, що суспільство знає про це наперед і бере участь в обговоренні, а також що не буде шкідливих наслідків для легітимних очікувань [6].

У Рішенні Конституційного Суду України від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 також зазначено, що кожна особа, залежно від обставин, повинна мати можливість орієнтуватися в тому, яка саме норма права застосовується в певному випадку, та мати чітке розуміння щодо настання конкретних юридичних наслідків у відповідних правовідносинах з огляду на розумну та передбачувану стабільність норм права [5].

У практиці ЄСПЛ сформульовано підхід, відповідно до якого, згідно з доктриною легітимних очікувань, ті, хто чинить добросовісно на підставі права, яким воно є, не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань. Утім, зауважується, що нові ситуації можуть бути достатньою підставою для законодавчих змін, що спричиняють виникнення відчуття краху легітимних очікувань у виняткових випадках. Така доктрина застосовна не лише до законодавства, а й до рішень індивідуального характеру, що їх ухвалюють органи публічної влади. Принципи юридичної визначеності й легітимних очікувань означають, що наслідки змін, що вносяться до законодавства держав-учасниць, мають бути зрозумілими та очікуваними для тих, на кого воно поширюється [7; 8; 9].

У п.98 рішення у справі «Béláné Nagy v. Hungary» (заява № 53080/13) ЄСПЛ зазначив, що на питання про те, чи зберігалося в заявниці легітимне очікування на момент набрання чинності новим законодавством, не можна відповідати лише на підставі цього законодавства, оскільки якщо висновок про відсутність втручання зроблено через невідповідність особи критеріям,

передбаченим у законодавстві, його не можна механічно застосовувати до ситуацій, коли оскаржуються самі зміни, встановлені новим законом [10]. Тобто самі собою зміни до законодавства не можуть розцінюватися як порушення принципу легітимних очікувань. Важливим при тому є аналіз характеру й порядку внесення відповідних змін.

Особливо це стосується правовідносин, що виникають у соціальній сфері. З цього приводу ЄСПЛ зазначив, що у випадку зміни передбачених національним законодавством критеріїв призначення виплат чи пенсій у тій чи іншій формі, коли людина вже не повною мірою їм відповідає, може вимагатися ретельний розгляд обставин конкретної справи, зокрема, характер зміни відповідної вимоги, щоб підтвердити існування достатньо встановленого майнового інтересу, відповідно до внутрішньодержавного законодавства [11].

Важливо, що вимоги щодо передбачуваності та стабільності в аспекті захисту легітимних очікувань висуваються також й щодо судової практики. Приміром, у рішенні у справі «Sine Tsaggarakis A.E.E. v. Greece» (заява № 17257/13) ЄСПЛ зазначив, що вимоги правової визначеності та захист легітимних очікувань потребують від держави усталеної прецедентної практики. ВС зауважив, що еволюція судової практики сама собою не суперечить належному здійсненню правосуддя, оскільки відмова від динамічного та еволюційного підходу ризикує перешкодити будь-яким реформам або вдосконаленню [12].

Аналіз рішень ЄСПЛ свідчить про те, що недотримання державами-учасницями вимоги щодо послідовності та передбачуваності зміни до законодавства або змін судової практики може визнаватися втручанням у право на мирне володіння майном, яким у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції є легітимні очікування.

Приміром, у п.77 рішення у справі «Fedulov v. Russia» (заява № 53068/08) ЄСПЛ сформулював висновок про те, що держава має широкі межі розсуду в здійсненні соціальної та економічної політики, включно з прийняттям законів у контексті змін політичного або економічного режиму, прийняття політики захисту державного бюджету або перерозподілу видатків державного бюджету і запровадження жорстких заходів економії в рамках економічної кризи. Це знову підтверджує те, що факт вступу особи до державної системи соціального захисту, яка надалі стала її частиною, не обов'язково означає те, що ця система не може бути змінена або щодо умов здійснення соціальних виплат, або щодо їх розмірів. ЄСПЛ погодився із можливістю внесення змін до законодавства про соціальний захист, які можуть бути прийняті у відповідь на соціальні зміни та погляди на категорії осіб, які потребують соціальної допомоги, а також розвиток окремих індивідуальних ситуацій. Водночас ЄСПЛ нагадав, що якщо право на отримання соціальної допомоги не піддається сумніву за внутрішнім законодавством, воно набуває ознак «легітимних очікувань», а тому реалізація такого права не повинна ставитись у залежність від фінансових можливостей держави (п.78) [13].

У вітчизняній судовій практиці в соціальних спорах застосовано аналогічний підхід.

Так, в ухвалі від 2 квітня 2019 року у справі № 510/1286/16-а ВС дійшов висновку, що юридична природа соціальних виплат, у тому числі пенсій, розглядається не лише з позицій права власності, але й пов'язаних із ними принципу захисту «легітимних очікувань» (reasonable expectations) та принципу правової визначеності (legal certainty), що є невід'ємними елементами принципу правової держави та верховенства права.

З огляду на це, за певних умов є підстави стверджувати про наявність «легітимних очікувань» в особи на отримання неправильно нарахованих їй сум при призначенні пенсії або сум пенсії, які вчасно не були перераховані в бік зменшення, оскільки останні можуть підпадати під дію ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, за умови наявного «чіткого і недвозначного» закону, який гарантує право на «правильне» нарахування пенсій у повному обсязі (наприклад, зі включення всіх складових з яких свого часу були сплачені внески на соціальне страхування) або право на «автоматичний» перерахунок пенсії [14].

В іншій ухвалі від 10 грудня 2019 року у справі № 815/1226/18 ВС наголосив, що в разі, коли соціальна чи інша подібна виплата закріплена законом, вона має виплачуватися на основі чітких та об'єктивних критеріїв; якщо людина очевидно підходить під ці критерії, це породжує в неї виправдане очікування в розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції та дозволяє стверджувати про наявність «легітимних очікувань» при призначенні пенсії за умови наявного «чіткого і недвозначного» закону, який гарантує право на отримання пенсії у визначеному розмірі та у встановлені строки. Отже, неправомірне позбавлення особи пенсії не узгоджується з принципом правової визначеності. Причому, ВС акцентовано увагу на тому, що дозволяється виключно шляхом прийняття закону, змінювати розміри пенсії та періодичність її виплати [15].

Водночас, якщо внаслідок внесених до законодавства змін скасовується певне право (у тому числі право на деякі надбавки, інші соціальні виплати), за умови, якщо такі зміни є передбачуваними та послідовними, відповідно до сталої практики ЄСПЛ, відсутні підстави вважати, що порушено принцип легітимних очікувань (наприклад, рішення у справі «Філозофенко проти України» (заява № 72954/11) [16].

Такий підхід застосований і в національній судовій практиці. Зокрема, у справі № 9901/42/20 розглядався позов народного депутата України, у якому позивач просив визнати неправомірною бездіяльність Верховної Ради України щодо присвоєння йому першої категорії та першого рангу державного службовця, а також зобов'язати відповідача вчинити ці дії. У рішенні від 3 серпня 2020 року в цій справі ВС роз'яснив, що у зв'язку з прийняттям Закону України «Про державну службу» фактично відбулася зміна правового регулювання суспільних правовідносин, котра пов'язана з розмежуванням політичних та адміністративних посад публічної служби; щодо посилання позивача на ст. 22 Конституції України, ВС зауважив, що за даних обставин такого звуження не відбулось, оскільки правовий статус народного депутата Укра-

їни відрізняється від правового статусу людини в суспільстві, який не допускає звуження прав і свобод людини. З огляду на це, ВС визнав безпідставними аргументи позивача про те, що в нього були легітимні очікування на присвоєння йому відповідного рангу та категорії держслужбовця як народному депутату, незважаючи на скасування норми, яка передбачала таке право, а також про порушення принципу юридичної визначеності, у зв'язку з наведеними законодавчими змінами [17].

Подібний висновок міститься в постанові від 30 травня 2019 року у справі № 9901/805/18, у якій ВП ВС, розглядаючи позов про зарахування до стажу роботи на посаді судді певних періодів роботи, виходив з того, що на момент призначення позивача на посаду судді Закон України «Про статус суддів» не передбачав зарахування до стажу роботи на посаді судді стажу (досвіду) роботи (професійної діяльності) у сфері права, як і не передбачав цього Закон України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року на дату набрання ним чинності. З огляду на таке, ВП ВС дійшла висновку про те, що в позивача були відсутні легітимні очікування на зарахування відповідного стажу роботи, а подальші зміни законодавства про статус судді також не створили в позивача таких легітимних очікувань [18].

За наявності певних підстав невнесення очікуваних змін до законодавства також може вважатися втручанням у легітимні очікування особи в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо такі зміни передбачені самим законом.

Приміром, у рішенні у справі «Зеленчук та Цицюра проти України» (заяви № 846/16 та 1075/16) ЄСПЛ визнав наявним порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, оскільки у власників землі виникло право сподіватися на прийняття законодавчих змін та скасування мораторію, адже про це було неодноразово зазначено в самому тексті закону, який приймала Україна (п.15 Розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України) [19].

Крім того, якщо внесення змін до законодавства, якими скасовано або обмежене певне право особи, не відповідає вимогам щодо послідовності, передбачуваності та пропорційності, то такі зміни за певних обставин можуть визнаватися втручанням у легітимне очікування особи в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Зокрема, у пп.151, 173 рішення у справі «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України» (заява № 13290/11), яка стосувалася правомірності дій державного органу щодо скасування ліцензії суб'єкта господарювання, ЄСПЛ визначив, що попереднє законодавство щодо ліцензування передбачало, що ліцензії діятимуть упродовж певного часу та не можуть бути анульовані довільно, а лише за обмежених обставин, жодної з яких у справах заявників не було. При тому заявники мали право очікувати, що вони зможуть продовжити свою господарську діяльність принаймні до кінця дії їхніх ліцензій, а якщо законодавство зміниться упродовж цього періоду – отримати певну форму відшкодування за будь-який невикористаний період дії ліцензії, що залишиться. ЄСПЛ зазначив, що цим ситуація відрізняється від ситуації у справі «Depalle

v. France» (заява № 34044/02), у якій заявники від самого початку знали, що їхня ліцензія та дозвіл на користування землею, відповідно, у будь-який час могли бути анульовані в односторонньому порядку [20].

Справжнім викликом для захисту легітимних очікувань як складової принципу юридичної визначеності є так зване «питання політичної доцільності», яке особливо проявляється при визначенні виду виборчої системи. Український учений В. Нестерович вказує з цього приводу, що «залом у питанні вибору виду виборчої системи в Україні політика майже завжди домінувала над правом, що виражається у запровадженні виборчої системи, яка є найбільш зручною для провладних політичних сил. Безпосереднім наслідком такого підходу є постійна зміна виду виборчої системи, коли нові вибори зазвичай проводяться вже за новою виборчою системою» [21, с. 22].

З питанням про внесення змін до законодавства в аспекті захисту легітимних очікувань у розумінні ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, пов'язане ще одне проблемне питання щодо того, який закон слід застосовувати при внесенні змін до законодавства у триваючих спірних правовідносинах.

Це питання, приміром, досліджено в постанові ВС від 22 січня 2019 року у справі № 813/2815/17, яка стосувалася виплати особі гарантованого державою права на відшкодування банківського вкладу за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі - ФГВФО). Спірність ситуації полягала в тому, що ФГВФО відмовляв виплачувати гарантовану суму, посилаючись на те, що позивач, відповідно до Закону, чинного на момент прийняття оскаржуваного рішення, належав до пов'язаних із банком осіб, а тому не міг претендувати на таку виплату за відповідним Законом. Однак, ВС звернув увагу, що на момент укладення договору і розміщення на відкритому, відповідно до нього, рахунку на позивача не поширювались обмеження щодо відшкодування коштів за вкладом за рахунок ФГВФО, тобто він мав «легітимні очікування» стосовно поширення гарантій ФГВФО на вклад, розміщений у банку.

З цього приводу колегія суддів ВС також зазначила, що, за загальним правилом, особа не може бути позбавлена права власності і права на вклад внаслідок внесення змін до закону. Заразом гарантії цього права, у тому числі обов'язок держави нести додаткову відповідальність через систему гарантування вкладів фізичних осіб, можуть зазнавати змін шляхом прийняття відповідних законів. При тому, використання особою такої гарантії пов'язане із моментом, коли особа виявила реальний намір використати відповідну гарантію, тобто реалізація волевиявлення особи у встановленій формі та встановленому порядку. У подальшому зміна закону за загальним правилом не може впливати на обсяг гарантій, якими особа виявила намір скористатися [22].

Аналіз практики ЄСПЛ дає підстави дійти висновку про те, що за наявності деяких обставин втручання держави шляхом вжиття певних заходів, переважно, пов'язаних із захистом суспільного інтересу, не може розцінюватися як втручання в легітимні очікування особи та не тягне за собою порушення права на мирне володіння майном в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Такий підхід ґрунтується на вимогах, сформульованих у Доповіді Венеціанської комісії № 512/2009 «Про верховенство права». Зокрема, у п.п. 48-49 доповіді визначено, що юридична визначеність означає, що норми права повинні застосовуватись із такою гнучкістю, яка б забезпечувала врахування імперативів гуманності (людинолюбства) і справедливості [23].

Приміром, справа «Béla Németh v. Hungary» (заява № 73303/14) стосувалася неможливості заявника набути права володіння на придбане ним майном у зв'язку зі встановленням законодавчого мораторію на виселення. Заявник мав чекати впродовж двох років, перш ніж він у результаті зміг реалізувати своє право власності. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ зазначив, що тимчасове призупинення або поступове виконання рішень судів належить до дискреції національних органів влади. У зв'язку з економічною кризою, що існувала у державі, ЄСПЛ визнав, що Уряд діяв з метою запобігання набуттю громадянами статусу безпритульних. Окрім того, Суд встановив, що мораторій не позбавив заявника його легітимних очікувань щодо власності, а лише відстрочив набуття ним права власності. ЄСПЛ також зазначив, що законодавство було швидко змінене: додано положення про строк дії такого мораторію, а тому встановив відсутність порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [24].

У вітчизняній судовій практиці зазначений підхід застосовується під час вирішення публічно-правових спорів. Приміром, у постанові від 18 липня 2019 року у справі № 826/4757/18, яка стосувалася правомірності скасування дозволів на розміщення рекламних засобів у зв'язку зі змінами до законодавства, ВС зазначив, що право позивача на подальше розміщення рекламних засобів не може вважатися «легітимним очікуванням», оскільки під час отримання дозволів він був обізнаний з тим, що термін дії дозволу обмежується настанням конкретного факту, а саме, затвердження Схем розміщення рекламних засобів на території міста Києва [24]. У цій справі ВС вказав на важливість захисту суспільного інтересу, пов'язаного із забезпеченням благоустрою населеного пункту, на що й було спрямовано прийняття відповідної Схеми розміщення рекламних засобів. Аналогічний висновок зроблено ВС, зокрема, у постановах від 31 липня 2019 року у справі № 1840/2539/18 [25], від 15 серпня 2019 року у справі № 320/8479/15-а [27], від 15 січня 2020 року у справі № 826/14327/16 [26].

У контексті досліджуваного питання доцільно згадати Рекомендації CM/Rec(2007)7 Комітету міністрів державам-членам щодо належного адміністрування (ґрунтується та враховує положення Європейського кодексу належної адміністративної поведінки (2001), Резолюції (77)31 Комітету міністрів про захист особи стосовно актів адміністративних органів та ін.) [29], у яких наголошується на тому, що вимоги права на легітимні очікування випливають із основних принципів верховенства права.

Важливо зазначити, що в КАС України [30], зокрема в ст. 2, основні складові принципу верховенства права, визначені в Рекомендаціях CM/Rec (2007)7, знайшли своє втілення. Однак деякі з них, хоча й регульовані в інших

актах законодавства, проте потребують закріплення в ч.2 ст. 2 КАС України шляхом внесення відповідних змін, зокрема, такі як: юридична визначеність, заборона зворотної дії закону у часі, а також врахування інтересів осіб під час внесення змін до адміністративних рішень.

Висновки. Проведений аналіз практики ЄСПЛ та ВС дає підстави для наступних висновків.

1. У прецедентній практиці ЄСПЛ сформульовано такі підходи до підстав захисту легітимних очікувань: 1) якщо внаслідок внесених до законодавства змін обмежується/скасовується певне право (у тому числі право на соціальні виплати), за умови, якщо такі зміни є передбачуваними та послідовними, відсутні підстави вважати, що відбулось порушення принципу легітимних очікувань; 2) якщо внесення змін до законодавства, якими скасовано або обмежене певне право особи, не відповідає вимогам щодо послідовності, передбачуваності, пропорційності та ін., то такі зміни за певних обставин можуть визнаватися втручанням у легітимне очікування особи в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції; 3) якщо відсутні сумніви щодо наявності правового підґрунтя для виникнення в особи легітимних очікувань щодо реалізації певного права, то така реалізація не може ставитись у залежність від можливостей держави або іншого суб'єкта.

2. У практиці ЄСПЛ сформульовано правову позицію про те, що вимога про сталість та передбачуваність правових норм або судової практики, що є правовим підґрунтям для виникнення в особи легітимних очікувань, не є абсолютною; держава може змінювати власні правила та вносити відповідні зміни до законодавства, однак такі зміни можуть мати місце за умов, що суспільство знає про це наперед і бере участь в обговоренні, а також що не буде шкідливих наслідків для легітимних очікувань; самі собою зміни до законодавства не можуть розцінюватися як порушення принципу легітимних очікувань, оскільки важливим при тому є аналіз характеру та порядку внесення відповідних змін; ЄСПЛ погоджується із можливістю внесення змін до законодавства, включаючи законодавство про соціальний захист, які можуть бути прийняті у відповідь на соціальні зміни та погляди на категорії осіб, які потребують соціальної допомоги, а також розвиток окремих індивідуальних ситуацій.

3. Одним із аспектів захисту легітимних очікувань в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції є гарантія того, що для урегулювання спірних правовідносин застосовуватиметься законодавство, що було чинним на момент виникнення таких відносин; у випадку, якщо спірні правовідносини є триваючими і протягом їх існування законодавство зазнавало змін, то, відповідно до судової практики, за загальним правилом, застосовується законодавство, чинне станом на момент, коли особа виявила реальний намір використати відповідне право, тобто реалізувала своє волевиявлення у встановленій формі та встановленому порядку; у подальшому зміна закону не може впливати на обсяг прав, якими особа виявила намір скористатися.

4. В аспекті захисту легітимних очікувань, які виникли в особи стосовно до того, що суб'єкт владних повноважень прийме певне рішення (вчинить дії), у національній судовій практиці сформувалась позиція, відповідно до якої прийняття суб'єктом владних повноважень протилежного рішення (вчинення протилежних дій), яке обґрунтоване законодавчими змінами, не повністю відповідають принципу пропорційності та передбачуваності; виняток з цього правила з огляду на особливий характер господарської діяльності, яка заздалегідь пов'язана з передбачуваними ризиками, у тому числі щодо зміни законодавчих правил регулювання такої діяльності, може мати місце у триваючих дозвільних процедурах, які покладають на суб'єкта владних повноважень обов'язок діяти на підставі закону, чинного на момент прийняття певного рішення або вчинення дії.

5. Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ за наявності визначених обставин втручання держави шляхом вжиття певних обмежувальних/правоскасовуючих/правообмежуючих заходів, переважно, пов'язаних із захистом суспільного інтересу, не може розцінюватися як втручання в легітимні очікування особи та не тягне за собою порушення права на мирне володіння майном в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо такі заходи є пропорційними, необхідними для збереження балансу між захистом суспільного та приватного інтересу, оскільки такий підхід ґрунтується, зокрема, на вимогах, сформульованих у Доповіді Венеціанської комісії № 512/2009 «Про верховенство права», про те, що юридична визначеність означає, що норми права повинні застосовуватись із такою гнучкістю, яка б забезпечувала врахування імперативів гуманності (людинолюбства) і справедливості.

6. Для гарантування дотримання в Україні принципу легітимних очікувань, як складової належного урядування та похідної від принципу верховенства права, необхідно розглянути доцільність доповнення ч.2 ст. 2 КАС України, з урахуванням положень Рекомендацій CM/Rec(2007)7 Комітету міністрів державам-членам щодо належного адміністрування такими складовими (вимогами до рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень), зокрема: юридична визначеність, заборона зворотної дії закону у часі, а також врахування інтересів особи під час внесення змін до адміністративних рішень.

Використані джерела:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

2. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 20.03.1952. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

3. Берназюк Я.О. Особливості застосування критерію «якість закону» під час вирішення публічно-правових спорів. Право і суспільство. 2020. № 5. С. 6-14.

4. Рішення Конституційного Суду України від 05.06.2019 № 3-р(I)/2019. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

5. Рішення Конституційного Суду України від 23.01.2020 № 1-р/2020. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

6. Венеційська Комісія Ради Європи. Мірило правовладдя: Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist, 2017. 163 с.

7. Case of Anhaesuser-Busch Inc. v. Portugal: decision of the European Court of Human Rights, 11.01.2007, № 73049/01. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22 fulltext%22:[%22Busch%20Inc.%20v.%20Portugal%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-78981%22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

8. Case of Gratzinger and Gratzingerova v. the Czech Republic: decision of the European Court of Human Rights, 10.07.2002, № 39794/98. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22Gratzinger%20and%20Gratzingerova%20v.%20the%20Czech%20Republic%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-161293%22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

9. Case of National & Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society and Yorkshire Building Society v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 23.10.1997, № № 21319/93, 21449/93, 21675/93, 21319/93, 21449/93 and 21675/93. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22National%20&%20Provincial%20Building%20Society,%20Leeds%],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58109%22]. (дата звернення: 21.05.2021)

10. Case of Béláné Nagy v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 13.12.2016, № 53080/13. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22B%C3%A9l%C3%A1n%C3%A9%20Nagy%20v.%20Hungary%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-169663%22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

11. Фулей Т. Захист соціальних прав Європейським Судом з прав людини: алгоритм розгляду та сучасні тенденції : *III Міжнародна науково-практична конференція «Соціальні права та їх захист адміністративним судом» (4 вересня 2020 року).* URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/konferencii/Conference_04_09_2020. (дата звернення: 21.05.2021)

12. Case of Sine Tsaggarakis A.E.E. v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 23.05.2019, № 17257/13. URL : https://hudocechr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22SINE%20TSAGGARAKIS%20A.E.E.%20v.%20GREECE%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

13. Case of Fedulov v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 08.01.2020, № 53068/08. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22Fedulov%20v.%20Russia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-196411%22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

14. Ухвала Верховного Суду від 2 квітня 2019 року у справі № 510/1286/16-а. URL : https://reyestr.court.gov. ua/Review/80894542. (дата звернення: 21.05.2021)

15. Ухвала Верховного Суду від 10 грудня 2019 року у справі № 815/1226/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 86401169. (дата звернення: 21.05.2021)

16. Справа Філозофенко проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 09.01.2010, № 72954/11. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e78#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

17. Рішення Верховного Суду від 3 серпня 2020 року у справі № 9901/42/20. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90784172. (дата звернення: 21.05.2021)

18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 травня 2019 року у справі № 9901/805/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/82739058. (дата звернення: 21.05.2021)

19. Справа Зеленчук та Цицюра проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 22.05.2018, № 846/16 та № 1075/16. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text.(дата звернення: 21.05.2021)

20. Справа ТОВ «Світ розваг» та інші проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 27.09.2019, № 13290/11 та 2 інші заяви. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text. (дата звернення: 21.05.2021)

21. Нестерович В. Поняття виборчої системи та її основні розуміння в конституційному праві. *Публічне право*. 2019. № 1. С. 18–25.

22. Постанова Верховного Суду від 22 січня 2019 року у справі № 813/2815/17. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 79388049. (дата звернення: 21.05.2021)

23. Про верховенство права: доповідь Венеціанської комісії № 512/2009, прийнята на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року. URL : https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003 rev-ukr. (дата звернення: 21.05.2021)

24. Case of Béla Németh v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 17.12.2020, № 73303/14. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22B%C3%A9la%20N%C3%A9meth%20v.%20Hungary%22],%22document collectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-206514 %22]}. (дата звернення: 21.05.2021)

25. Постанова Верховного Суду від 18 липня 2019 року у справі № 826/ 4757/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/ Review/83142274. (дата звернення: 21.05.2021)

26. Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 року у справі № 1840/ 2539/18. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/83356108. (дата звернення: 21.05.2021)

27. Постанова Верховного Суду від 15 серпня 2019 року у справі № 320/ 8479/15-а. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/83691700. (дата звернення: 21.05.2021)

28. Постанова Верховного Суду від 15 січня 2020 року у справі № 826/ 14327/16. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 86929199. (дата звернення: 21.05.2021)

29. Recommendation CM/Rec(2007)7 of the Committee of Ministers to member states on good administration. Adopted by the Committee of Ministers on 20 June 2007 at the 999bis meeting of the Ministers' Deputies. URL : https://rm.coe.int/16807096b9.

30. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15. (дата звернення: 21.05.2021)

References:

1. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: mizhna rodnyi dokument vid 04.11.1950. (1950) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian].

2. Protokol do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: mizhnarodnyi dokument vid 20.03.1952. (1952) N. d. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text. [in Ukrainian].

3. Bernaziuk Ya.O. Osoblyvosti zastosuvannia kryteriiu «iakist zakonu» pid chas vyrishennia publichno-pravovykh sporiv. Pravo i suspilstvo. 2020. № 5. S. 6-14.

4. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 05.06.2019 № 3-r(I)/2019. N. p. (2019) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/va03p710-19#Text. [in Ukrainian].

5. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 23.01.2020 № 1-r/2020. N. p. (2020) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-20#Text. [in Ukrainian].

6. Venetsiiska Komisiia Rady Yevropy. Mirylo pravovladdia: Komentar. Hlosarii. Rule of Law Checklist, 2017. 163 s.

7. Case of Anhaesuser-Busch Inc. v. Portugal: decision of the European Court of Human Rights, 11.01.2007, № 73049/01. (2007) N. p. URL : https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Busch%20Inc.%20v.%20Portugal%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-78981%22]}. [in English].

8. Case of Gratzinger and Gratzingerova v. the Czech Republic: decision of the European Court of Human Rights, 10.07.2002, № 39794/98. (2002) N. p. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22Gratzinger%20and%20Gratzingerova%20v.%20the%20Czech%20Republic%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-161293%22]}. [in English].

9. Case of National & Provincial Building Society, Leeds Permanent Building Society and Yorkshire Building Society v. the United Kingdom: decision of the European Court of Human Rights, 23.10.1997, № № 21319/93, 21449/93, 21675/93, 21319/93, 21449/93 and 21675/93. (1997) N. p URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22 fulltext%22:[%22National%20&%20Provincial%20Building%20Society,%20Leeds%],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-5810 9%22]. [in English].

10. Case of Béláné Nagy v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 13.12.2016, № 53080/13. (2016) N. p. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus# {%22fulltext%22:[%22B%C3%A9l%C3%A1n%C3%A9%20Nagy%20v.%20Hungary%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-169663%22]}. [in English].

11. Fulei, T. (2020) Zakhyst sotsialnykh prav Yevropeiskym Sudom z prav liudyny: alhorytm rozghliadu ta suchasni tendentsii: *III Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Sotsialni prava ta yikh zakhyst administratyvnym sudom» (4 veresnia 2020 roku)- Protection of social rights by the European Court of Human Rights: algorithm and current trends: III International scientific-practical conference "Social rights and their protection by an administrative court" (September 4, 2020).* URL : https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/konferencii/ Conferen ce_04_09_2020. [in Ukrainian].

12. Case of Sine Tsaggarakis A.E.E. v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 23.05.2019, № 17257/13. (2019) N. p. URL : https://hudoc.echr. coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22SINE%20TSAGGARAKIS%20A.E.E.%20v.%20GREECE%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}. [in English].

13. Case of Fedulov v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 08.01.2020, № 53068/08. (2020) N. p. URL : https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22full

text%22:[%22Fedulov%20v.%20Russia%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-196411%22]}. [in English].

14. Ukhvala Verkhovnoho Sudu vid 2 kvitnia 2019 roku u spravi № 510/1286/16-a. (2019) N. p. URL : https://reyestr.court. gov.ua/Review/80894542. [in Ukrainian].

15. Ukhvala Verkhovnoho Sudu vid 10 hrudnia 2019 roku u spravi № 815/1226/18. (2019) N. p. URL : https://reyestr. court.gov.ua/Review/86401169. [in Ukrainian].

16. Sprava Filozofenko proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 09.01.2010, № 72954/11.(2010) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e78#Text. [in Ukrainian].

17. Rishennia Verkhovnoho Sudu vid 3 serpnia 2020 roku u spravi № 9901/42/20. (2020) N. p. URL : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90784172. [in Ukrainian].

18. Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 30 travnia 2019 roku u spravi № 9901/805/18. (2019) N. p. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/82739058. [in Ukrainian].

19. Sprava Zelenchuk ta Tsytsiura proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 22.05.2018, № 846/16 ta № 1075/16. (2018) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c79#Text. [in Ukrainian].

20. Sprava TOV «Svit rozvah» ta inshi proty Ukrainy: rishennia Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny vid 27.09.2019, № 13290/11 ta 2 inshi zaiavy. (2019) N. p. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text. [in Ukrainian].

21. Nesterovych, V. (2019) Ponyattya vyborchoyi systemy ta yiyi osnovni rozuminnya v konstytutsiynomu pravi. *Publichne pravo - Public law, 1, 18-25.* [in Ukrainian].

22. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 22 sichnia 2019 roku u spravi № 813/ 2815/17. U (2019) N. p. RL : https://reyestr. court.gov.ua/Review/ 79388049. [in Ukrainian].

23. Pro verkhovenstvo prava: dopovid Venetsianskoi komisii № 512/2009, pryiniata na 86-mu plenarnomu zasidanni 25-26 bereznia 2011 roku. (2011) N. p. URL : https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD (2011)003rev-ukr. [in Ukrainian].

24. Case of Béla Németh v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 17.12.2020, № 73303/14. (2020) N. p. URL : https://hudoc.echr. coe.int/rus#{%22fulltext%22:[%22B%C3%A9la%20N%C3%A9meth%20v.%20Hungary%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-206514%22]}. [in English].

25. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 18 lypnia 2019 roku u spravi № 826/ 4757/18. (2019) N. p. URL : https://reyestr. court.gov.ua/Review/83142274. [in Ukrainian].

26. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 31 lypnia 2019 roku u spravi № 1840/ 2539/18. (2019) N. p. URL : https://reyestr. court.gov.ua/Review/83356108. [in Ukrainian].

27. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 serpnia 2019 roku u spravi № 320/ 8479/15-a. (2019) N. p. URL : https://reyestr. court.gov.ua/Review/83691700. [in Ukrainian].

28. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 15 sichnia 2020 roku u spravi № 826/ 14327/16. (2020) N. p. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/86929199. [in Ukrainian].

29. Recommendation CM/Rec (2007)7 of the Committee of Ministers to member states on good administration. Adopted by the Committee of Ministers on 20 June 2007 at the 999bis meeting of the Ministers Deputies. (2007) N. p. URL : https://rm.coe.int/16807096b9. [in English].

30. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 06.07. 2005 № 2747-IV. (2005) N. p. URL : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 25.05.2021

Берназюк Я. А., *доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист Украины, профессор кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета имени В. И. Вернадского (г. Киев, Украина)*

ЛЕГИТИМНЫЕ ОЖИДАНИЯ (REASONABLE EXPECTATIONS) КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРИНЦИПА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЕВРОПЕЙСКОЙ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКЕ

Статья посвящена определению легитимных ожиданий как составляющей принципа юридической определенности в отечественной и европейской судебной практике. Проведен анализ решений Европейского суда по правам человека, в которых Суд обращается к защите законных ожиданий; на основании этого анализа определено содержание последнего. Обосновано, что в соответствии с установившейся практики Европейского суда по правам человека легитимные ожидания являются предметом защиты в аспекте статьи 1 Протокола к Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Автором установлено различные аспекты осуществления защиты легитимных ожиданий в решениях Европейского суда по правам человека.

Охарактеризована национальная судебная практика и выяснен подход национальных судов к защите легитимных ожиданий в аспекте статьи 1 Протокола к Конвенции о защите прав человека и основных свобод при решении некоторых видов административных споров.

Ключевые слова: легитимные ожидания, административные споры, судебная практика, Европейский суд по правам человека, Верховный Суд.

Bernazyuk J., *Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Constitutional and International Law Tavriya National University, V. Vernadsky (Kyiv, Ukraine)*

REASONABLE EXPECTATIONS AS A COMPONENT OF THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY IN DOMESTIC AND EUROPEAN CASE LAW

The article is devoted to the definition of legitimate expectations as a component of the principle of legal certainty in domestic and European jurisprudence. An analysis of the decisions of the European Court of Human Rights, in which the Court appeals to the protection of legitimate expectations, and on the basis of this analysis determined the content of the latter. It is substantiated that, in accordance with the settled case law of the European Court of Human Rights, legitimate expectations are subject to protection within the meaning of Article 1 of Protocol No. 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The author clarifies various aspects of the

implementation of the protection of legitimate expectations in the decisions of the European Court of Human Rights. The grounds for protecting legitimate expectations in the case law of the European Court of Human Rights have been identified and characterized.

The conditions under which state intervention by taking certain restrictive measures cannot be regarded as interference with a person's legitimate expectations are defined.

The national case law is described and the approach of national courts to the protection of legitimate expectations in the aspect of Article 1 of the First Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in Resolving Certain Types of Administrative Disputes is clarified.

To ensure compliance in Ukraine with the principle of legitimate expectations as a component of good governance and derived from the rule of law, proposals have been developed to supplement Part 2 of Art. 2 CAS of Ukraine, taking into account the provisions of Recommendation CM/Rec (2007) 7 of the Committee of Ministers to member states on proper administration.

Keywords: legitimate expectations, administrative disputes, case law, European Court of Human Rights, Supreme Court.

DOI:10.33766/2524-0323.94.28-40
УДК 342.7

Косілова О. І., *кандидат політичних наук, доцент, науковий співробітник Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*
e-mail: kosilovaolga3@gmail.com
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0002-5574-3771
Федірко І. П., *кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)*
e-mail: ivanfedirko832@gmail.com
ORCID iD: https://orcid.org/0000-0003-4626-512X

ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ В УМОВАХ ПАРТИЦИПАТОРНОЇ ТА ДОРАДЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ: НОВІТНІ ПІДХОДИ, СУЧАСНЕ ТРАКТУВАННЯ

Як тільки хтось каже про державні справи:
«Яке мені діло до них?», можна вважати,
що державу втрачено.
Жан-Жак Руссо «Суспільний договір», 1762 рік

Стаття присвячена проблемі участі громадян у прийнятті політичних рішень в умовах розвитку демократії. Аналізуються новітні форми демократії – партисипаторна і дорадча – та особливості політичної участі в ній. Досліджується парадокс сучасної демократії, у якій, незважаючи на зростання кількості форм участі громадян, збільшується бар'єр між пересічними громадянами та владою, виникає проблема політично го відчуження та абсентеїзму. Розглядаються шляхи подолання цих проблем і

© Косілова О. І.,
Федірко І. П., 2021